

Poczucie tożsamości narodowej jako podstawa identyfikacji zbiorowych jest w świetle badań sondażowych dużo ważniejsze w Europie Środkowej i Wschodniej niż Zachodniej. Potwierdza to przykład Polski, gdzie obserwuje się silne przywiązanie do idei wspólnoty narodowej. Jego podstawy nie są jednak niezmiennie, mają różne wymiary i uwarunkowania. Badania społeczne pozwalają przypuszczać, że w Polsce wpływ na określanie granic własnej wspólnoty zyskują przesłanki formalne, takie jak obywatelstwo.

Marta Karkowska

Polska tożsamość narodowa w świetle badań społecznych

WPROWADZENIE

Tożsamość narodowa jest przedmiotem badań zarówno socjologów, politologów, psychologów, historyków, antropologów, jak i analityków stosunków międzynarodowych czy ekonomistów i bywa przywoływana w bardzo różnych kontekstach. Pojęcie to pojawia się w rozważaniach dotyczących kwestii formalnych (np. obywatelstwa), analizach zjawisk społecznych takich jak migracje, ale też przy rozwiązywaniu problemów praktycznych, czego wyrazem są kampanie na rzecz krzewienia tzw. patriotyzmu gospodarczego czy eksponowanie marek narodowych.

Ze względu na wielość celów i kontekstów, w jakich bywa używane, samo pojęcie „tożsamość narodowa” jest różnie rozumiane i interpretowane¹. Najczęściej jest ono definiowane jako zbiorowe poczucie przynależności do wybranej wspólnoty narodowej, wyznaczone przez szeroko rozumianą kulturę, w szczególności język (w tym literaturę), historię (w tym zbiorową samowiedzę), obyczaje. Istotne okazują się także religia i poczucie związku z terytorium zamieszkiwanym przez grupę narodową lub terytorium, z którym ta grupa ze względu na swoją przeszłość czuje się zwią-

zana. Uważa się, że osoby identyfikujące się z daną wspólnotą narodową zgadzają się co do obowiązywania wybranych norm i zachowań; kultywują wspólne tradycje i rytuały; mają wspólne symbole². Wpływ na spójność grupy narodowej mają również emocje i wartości, z którymi identyfikują się jej członkowie³.

Teoretycy i badacze społeczni zwracają szczególną uwagę na znaczenie poczucia zbiorowej odrębności i odmienności od innych narodów i będącej jego efektem potrzeby odróżnienia lub też wyróżniania własnej wspólnoty narodowej⁴. Potrzeba ta wyraża się w dążeniu do wskazania różnic pomiędzy „swoimi”, „nami” a „innymi” i ma na celu tworzenie poczucia identyfikacji z własną grupą. Nie musi przy tym rodzić (i najczęściej nie rodzi) antagonizmów czy wręcz konfliktów. Tożsamość narodowa może być budowana w różny sposób, jednak zazwyczaj opiera się na: *świadczeniach ciągłości, historycznego trwania tej grupy i jej*

² Np. A.D. Smith, *National Identity*, University of Nevada Press, 1991, s. 14–15.

³ Z. Bokszański, *Polacy o Polsce: дума narodowa Polaków w perspektywie porównań międzynarodowych*, „Przegląd Socjologiczny/Sociological Review” 2003, nr 2, <http://bazhum.muzhp.pl> [dostęp: 11 stycznia 2019 r.].

⁴ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, Warszawa 2005, s. 35–37.

¹ P. Ścigaj, *Tożsamość narodowa. Zarys problematyki*, Kraków 2012, s. 98 i n.

zbiorowej filiacji – wywodzenia się od wspólnych przodków czy przodka⁵.

To poczucie odrębności i potrzeba ustalania granic wobec innych po to, by móc określić własną wyjątkowość, nie ma jednolitych podstaw, zaś ich rola i znaczenie także mogą być różne w przypadkach różnych typów wspólnot. Jest to też proces uzależniony od wielu czynników. Te mogą wynikać z naturalnych procesów, takich jak upływ czasu czy zmiany pokoleniowe, ale też z innych przyczyn, takich jak pojawianie się ważnych dla kształtowania tożsamości narodowej danej grupy wydarzeń, zjawisk czy innych uwarunkowań, mogących dość szybko i w istotnym zakresie zmieniać sposób postrzegania siebie jako wspólnoty⁶.

SPECYFIKA POLSKIEJ TOŻSAMOŚCI NARODOWEJ

Badania sondażowe prowadzone w Polsce pokazują, że podstawy tożsamości narodowej, choć są stabilne i trwałe, to jednak w dłuższej perspektywie czasowej mogą ulegać zmianom. Te zaś wynikać mogą zarówno z procesów globalnych, obserwowanych także w innych, nawet odległych geograficznie państwach, jak i być charakterystyczne tylko dla regionu lub samej wspólnoty narodowej.

Badania sondażowe odnoszące się do narodowych identyfikacji dostarczają wielu danych o zbiorowych przekonaniach, postawach i emocjach wpływających na te tożsamości⁷. Analiza zagregowanych opinii pozwala bowiem na wskazanie tych cech, uwarunkowań i właściwości, które składają się na zbiorowe przekonania i najczęściej wyrażane i podzielane opinie. Mając na względzie wielość badań nad tożsamością narodową prowadzonych w różnych celach i przez różne ośrodki, a także różnorodność wykorzystywanych w nich metodologii, warto skupić się na najważniejszych płynących z nich wnioskach i opisanych trendach.

W badaniach prowadzonych w Polsce problematyka tożsamości narodowej pojawia się przy okazji pytań dotyczących warunków uznawania innych osób za Polaków. Respondenci zazwyczaj mają możliwość wypowiedzenia się na temat kilku kryteriów wskazanych przez badaczy, a siłę swoich przekonań lub emocji mogą wskazać na różnych skalach. Co ważne, niezależnie od metodologii badania i czasu jego przeprowadzenia, ośrodki badawcze nie odnotowują większych trudności z uzyskaniem nawet złożonych odpowiedzi dotyczących identyfikacji ze wspólnotą narodową. Może to oznaczać, że respondenci mają dość sprecyzowane poglądy na ten temat, a przedstawione kryteria (np. wyznaczniki polskiej tożsamości narodowej) można uznać za wyczerpujące⁸.

Stołość kategorii, według których definiowane są tożsamości narodowe, potwierdzają wyniki ostatnich badań prowadzonych przez Kantar Public, będących kontynuacją badań OBOP w poprzednich dziesięcioleciach. Wskazują one na stabilność przekonań dotyczących polskiej tożsamości narodowej, a także na siłę podstaw takich poglądów. Wyniki badań pozwalają stwierdzić, że jedną z najważniejszych przesłanek włączenia innych w obręb

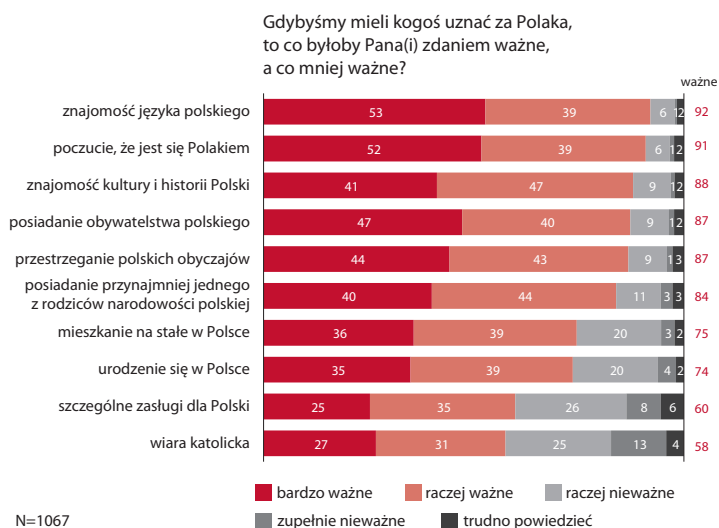
⁵ A. Kłosowska, *Tożsamość i identyfikacja narodowa w perspektywie historycznej i psychologicznej*, „Kultura i Społeczeństwo” 1992, nr 1, s. 134.

⁶ P. Ścigaj, *Tożsamość narodowa*, op. cit., s. 98 i n.

⁷ Z. Bokszański, *Tożsamości zbiorowe*, op. cit., s. 130 i n.

⁸ Pod uwagę brane były: badania CBOS, *Tożsamość narodowa i przestrzeganie praw mniejszości narodowych i etnicznych*, komunikat z badań nr 106/2015, <https://www.cbos.pl> [dostęp: 11 stycznia 2019 r.]; badania Kantar Public, *Spoleczne kryteria polskosci*. Listopad 2018, <http://tmsglobal.pl> [dostęp: 11 stycznia 2019 r.].

Wykres 1. Społeczne kryteria polskości. Badania Kantar Public, listopad 2018 r. [w %]

Źródło: <http://tmsglobal.pl/> [dostęp: 11 stycznia 2019 r.].

wspólnoty narodowej okazują się być osobiste więzi i przekonania jednostek. Jak dowodzą badacze, w opinii zdecydowanej większości (ponad 90%) respondentów ankietowanych przez Kantar Public w listopadzie 2018 r. za bardzo ważne lub raczej ważne przy uznawaniu innej osoby za Polaka jest jej własna autoidentyfikacja, a więc poczucie, że uważa się ona za Polaka lub Polkę (wykres 1). Co istotne, to kryterium jako bardzo ważne albo raczej ważne wskazywane było przez podobny odsetek respondentów odpowiadających na takie samo pytanie w badaniach prowadzonych w latach 2008, 1998 i 1988 przez OBOP.

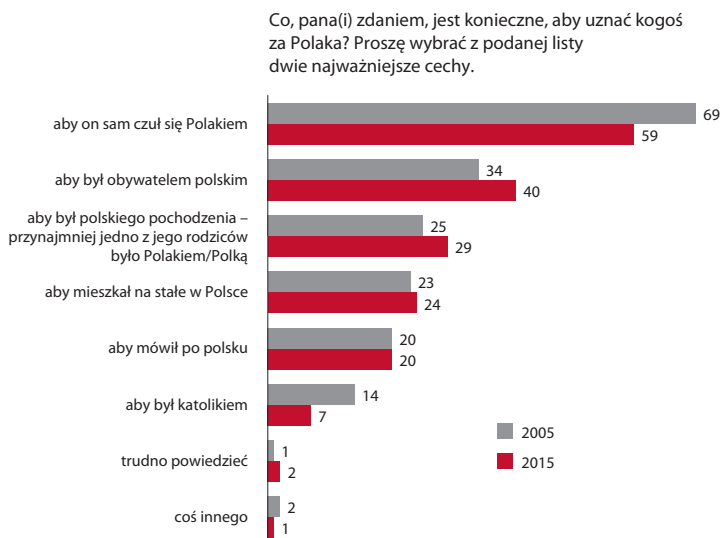
Na to kryterium jako jedno z dwóch najważniejszych z listy podawanej przez ośrodek badawczy wskazywali też badani w sondażu CBOS w 2015 r. (wykres 2). Niemal 60% spośród nich stwierdziło, że dla przynależności narodowej decydujące są indywidualna identyfikacja z daną wspólnotą narodową i poczucie osobistej przynależności do niej. Co istotne, odsetek takich odpowiedzi wśród respondentów CBOS zmniejszył się o 10% na przestrzeni 10 lat: osób wskazujących na tę odpowiedź jako jedną z dwóch najważniejszych cech z podanej listy w 2005 r. było bowiem 69%. W przywołanych wcześniej badaniach, posługujących się inną metodologią (Kantar Public), przy porównaniu wyników sondaży z lat 2008 i 2018 nie odnotowano tak istotnych zmian.

Wpływ na wyniki sondaży (niezależnie od innych przesłanek) mogła mieć tu treść pytania i dostępny katalog odpowiedzi. Symptomatyczne okazuje się zwłaszcza to, że w sytuacji konieczności dokonania wyboru tylko dwóch możliwości przez respondentów CBOS w 2015 r. wielu z nich rezygnowało ze wskazania na autoidentyfikację na rzecz innych odpowiedzi odnoszących się do przesłanek formalnych. W tej sytuacji wzrósł odsetek respondentów wskazujących polskie obywatelstwo za wyznacznik uznania innej osoby za Polaka do 40% (wzrost o 6 punktów procentowych w stosunku do 2005 r.), a także odsetek osób stwierdzających, że polskie pochodzenie zależne jest od tego, by przynajmniej jedno z rodziców było Polakiem/Polką (z 25% w 2005 r. do 29% w 2015 r.).

Na znaczenie tych formalnych i łatwo weryfikowalnych kryteriów zwrócili uwagę także twórcy sondażu Kantar Public. Zaobserwowali oni znaczny wzrost odsetka osób, dla których bardzo ważnym wyznacznikiem polskości stało się posiadanie polskiego obywatelstwa. W 2008 r. było to ważne dla 34% respondentów Kantar Public, zaś w 2018 r. dla 47%. Można więc stwierdzić, że

Wykres 2. Kryteria tożsamości narodowej. Badania CBOS 2005 r. i 2015 r.

[w %]

Źródło: https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_106_15.PDF [dostęp: 11 stycznia 2019 r.].

wyniki obu badań wskazują na trend umacniania się przekonania o wadze posiadania obywatelstwa jako wyznacznika tożsamości narodowej.

Nie mniej istotne okazały się inne kryteria, które określić można jako obiektywne. O 13 punktów procentowych w badaniach Kantar Public wzrósł odsetek osób wskazujących na urodzenie się w Polsce jako podstawę do uznania innej osoby za Polkę lub Polaka (tę odpowiedź wskazało 35% respondentów z 2018 r.), czy przestrzeganie polskich obyczajów (w 2008 r. tę odpowiedź wskazało 25% badanych, zaś w 2018 r. 44%) jako bardzo ważne. Nieznacznie zmienił się odsetek osób uznających znajomość języka polskiego za bardzo ważny wyznacznik uznania innej osoby za przynależną do polskiej wspólnoty narodowej (53% respondentów w 2018 r.). Te zmiany pokazują, że wzrasta odsetek osób, dla których mają znaczenie formalne i stosunkowo łatwo weryfikowalne kryteria uznania innych osób za przynależące do polskiej wspólnoty narodowej.

Badania społeczne wskazują też na powolne, lecz widoczne procesy zmiany roli i znaczenia wyznania w tworzeniu polskiej wspólnoty narodowej. Pojawiają się one choćby w przekonaniu o sile diady „Polak katolik”⁹. Badania społeczne prowadzone w Polsce pokazują, że choć katolicyzm jest istotnym elementem tradycyjnego pojmowania tożsamości narodowej, to po 1989 r. wraz m.in. z procesami sekularyzacji¹⁰ obserwować możemy słabnięcie kryterium wyznania jako podstawy dla uznania innej osoby za Polaka lub Polkę, zwłaszcza w sytuacji ograniczonego wyboru takich przesłanek (wykres 2).

Badacze opisujący polską tożsamość narodową zwracają szczególną uwagę na rolę historii Polski jako elementu spajającego Polaków. Dotyczy to zwłaszcza ważnego dla identyfikacji zbiorowej doświadczenia czasów zaborów i okupacji jako tych okresów historii, które intensyfikowały kultywowanie własnej tożsamości w obliczu groźby utraty lub braku własnego państwa. To właśnie z tego względu istotne dla określenia specyfiki polskiej tożsamości okazują się te wskaźniki, które odnoszą się do odczuć badanych i ich opinii na temat wspomnianej wcześniej

potrzeby zaspokojenia poczucia zbiorowej odrębności i odmienności od innych.

Ich specyfikę obrazują oceny badanych dotyczące związków z więcej niż jednym państwem. Jak pokazują wyniki przywołanych wyżej badań CBOS, polscy respondenci w zdecydowanej większości są skłonni do zaakceptowania sytuacji, w której inna osoba czuje się związana jednocześnie z dwoma krajami, dwoma ojczyznami (takie zdanie wyraziło około 75% ankietowanych w 2005 i 2015 r.). Większość respondentów uważała przy tym, że mniejszości narodowe i etniczne powinny mieć prawo m.in. nauki swojego języka, choć większość sceptycznie odnosiła się do możliwości manifestowania jego obecności w sferze publicznej. Porównanie wyników w czasie pokazuje jednocześnie, iż coraz więcej osób jest skłonnych przyznać większe prawa mniejszościom narodowym lub etnicznym.

POLSKA TOŻSAMOŚĆ NARODOWA NA TLE EUROPEJSKIM

Przedstawione wyżej wyniki badań wskazują nie tylko na względną stabilność hierarchii wybranych kryteriów polskości. Płynące z nich wnioski, odniesione do sondaży prowadzonych w wybranych państwach europejskich i pozaeuropejskich, pokazują także specyfikę polskiej tożsamości narodowej.

W badaniach realizowanych w ramach Europejskiego Sondażu Społecznego (ESS) z lat 2016–2017 równolegle w różnych państwach respondentów pytano m.in. o ich związki emocjonalne z zamieszkiwanym krajem¹¹. Dano im przy tym możliwość stopniowania odpowiedzi, co ukazało siłę takich związków. Dzięki temu wyniki badania pokazały, że polscy respondenci zdecydowanie częściej niż ich europejscy odpowiednicy deklarowali swoje bardzo silne związki z krajem i procentowo najczęściej opisywali swoje emocjonalne zaangażowanie jako największe z możliwych¹². Na skali od 0 do 10 aż 43,1% badanych wskazało na 10 (w granicach od 8 do 10 swoją odpowiedź umieściło niemal 76% badanych). Dla porównania w Finlandii – kolejnym państwie, w którym respondenci najczęściej wskazywali na liczbę 10 jako wyrażającą ich najwyższe z możliwych emocjonalne związki z krajem – takich odpowiedzi udzieliło 30,4%. W większości innych badanych państw uzyskane wyniki wskazywały na znacznie słabsze emocjonalne związki respondentów z krajem, np. w Rosji na liczbę 10 wskazało 24,4% respondentów, we Francji 26,9%, zaś w Niemczech 19,7%, przy czym respondenci z Francji i Niemiec najczęściej na skali wybierali liczbę 8.

W tym kontekście istotne okazują się wskaźniki dostarczające wiedzy na temat identyfikacji narodowej związane z obecnością Polski w Europie. Na podstawie aktualnych analiz badań opinii publicznej można zauważyć, że Polacy w miarę upływu lat, nie rezygnując z deklarowanych wcześniej wartości kluczowych dla ich tożsamości narodowej, coraz częściej postrzegają się jako posiadający przekonania i wartości podobne do tych wyrażanych przez mieszkańców zachodniej Europy¹³. Polacy widzą siebie jako podzielających z innymi Europejczykami takie cele, jak dążenie do życia w dobrych warunkach czy zdobycia wykształcenia,

¹¹ Zadanie pytania poprzedzało stwierdzenie ankietera: „Ludzie mogą czuć się w różnym stopniu związani z krajem, w którym mieszkają oraz z Europą”, <http://www.europeansocialsurvey.org> [dostęp: 8 marca 2019 r.].

¹² Europejski Sondaż Społeczny: Przeglądarka wyników badania, https://zkarpinski.shinyapps.io/european_social_survey [dostęp: 8 marca 2019 r.].

¹³ A. Wysocki, *Poczucie tożsamości narodowej Polaków w kontekście zachodnioeuropejskim*, „Opuscula Sociologica” 2017, nr 3, s. 58, <http://cejsh.icm.edu.pl/> [dostęp: 11 stycznia 2019 r.].

⁹ M. Grabowska, *Bóg a sprawa polska. Poza granicami teorii sekularyzacji*, Warszawa 2018.

¹⁰ *Ibidem*, s. 133.

ale też wyznających podobne wartości, np. szacunek dla pracy. Jako odmienne od własnych postrzegają natomiast obserwowane u innych Europejczyków zachowania takie jak przedkładanie pracy nad rodzinę, poczucie pewności siebie, wyższy niż obserwowany w Polsce poziom indywidualizmu. Ogólnie można jednak stwierdzić, że w miarę upływu lat w opinii badanych Polaków i innych Europejczyków więcej łączy niż dzieli.

Także cykliczne badania Eurobarometru potwierdzają te tezy. Wyniki badań prowadzonych w kolejnych latach (w tym wiosną 2018 r.) pokazują, że Polacy mają poczucie silnych związków z Unią Europejską w wymiarze tożsamościowym i także w tym sensie czują się Europejczykami – obywatelami Unii Europejskiej. W 2018 r. przywiązanie (więzi z Unią Europejską) deklarowało 78% ankietowanych, przy czym 97% z nich wskazywało jednocześnie na swoje przywiązanie do własnego kraju. Wzrasta też liczba polskich respondentów Eurobarometru deklarujących poczucie bycia Europejczykiem (67%, o 5 punktów procentowych więcej niż w 2017 r.), zaś sami Polacy określają się jako podzielnicy wartości europejskie z innymi członkami Unii¹⁴. Te zmiany pokazują, że zdecydowana większość respondentów nie widzi sprzeczności w postrzeganiu samych siebie jednocześnie jako Polaków i Europejczyków (przy całej złożoności tego drugiego pojęcia).

Wyniki ESS pozwalają wysnuć podobne wnioski. Na ich podstawie można stwierdzić, że zdecydowana większość polskich respondentów czuje się dość mocno związana emocjonalnie z Europą, jednak pierwszorzędne znaczenie mają dla nich emocjonalne związki z Polską. Zbliżone wyniki dotyczące siły związków mieszkańców ze Starym Kontynentem (choć o różnej sile) uzyskano także w innych badaniach i innych państwach należących do Unii Europejskiej.

Na koniec warto wrócić do roli wyznania jako elementu polskiej tożsamości narodowej rozpatrywanej w kontekście innych europejskich przykładów. Badania prowadzone przez PEW Research Center w latach 2015–2017 w 34 krajach pokazały, że wpływ na uznanie wiary za istotny element tożsamości narodowej może mieć wiek badanych. Podział tych respondentów, którzy wyznanie (np. katolicyzm) uznali za ważny lub bardzo ważny element tożsamości narodowej, na dwie grupy wiekowe (młodszych – od 18 do 35 lat i starszych – powyżej 35 lat) pokazał istotne różnice między Europą Wschodnią i Środkową a Europą Zachodnią. Na tej podstawie zachodnioeuropejscy badacze zwrócili uwagę na to, że najczęściej Europejczycy w środkowej i wschodniej części naszego kontynentu bardziej niż mieszkańcy jego zachodniej części są skłonni do wiązania swoich poglądów na temat tożsamości narodowej z chrześcijaństwem¹⁵. Ich zda-

niem młodszy dorośli w Europie Środkowej i Wschodniej bardziej niż starsi dorośli na Zachodzie są też skłonni do postrzegania religii jako ważnej dla narodowej identyfikacji. Wskazują na wpływ wieku badanych na siłę takich związków, pokazują jednocześnie, że o ile różnice między młodszymi a starszymi mieszkańcami Europy Zachodniej są istotne, o tyle w Europie Środkowej i Wschodniej wiek respondentów nie ma aż tak dużego wpływu na ich poglądy dotyczące związków chrześcijaństwa i tożsamości narodowej. Jednym z wyjątków jest Polska, gdzie w 2016 r. 69% osób powyżej 35. roku życia twierdziło, że bycie chrześcijaninem (szczególnie katolikiem) jest ważne, aby być uznanym za Polaka, w porównaniu z 54% osób poniżej 35. roku życia podzielających to zdanie. Tak duża różnica skłoniła badaczy do stwierdzenia, iż z jednej strony powiązanie wiary i tożsamości narodowej może w przyszłości słabnąć, ale jednocześnie te regionalne w wymiarze europejskim różnice mogą się utrzymywać także po odejściu starszych pokoleń.

PODSUMOWANIE

Przedstawione wyżej wyniki sondaży skonfrontowane z przekonaniem dotyczącymi tożsamości narodowych potwierdzają, że zdaniem Polaków ich wspólnota narodowa opiera się na subiektywnych, osobistych więziach, co wyraża się w autoidentyfikacjach – poczuciu, że samemu jest się Polakiem lub Polką. Istotne okazują się przy tym kryteria odnoszące się do więzi kulturowej opartej m.in. na wspólnocie języka i przedkładanej ponad więź biologiczną, rozumianą np. jako „wspólnota krwi”. To przekonanie jest stosunkowo stabilne i trwałe, choć w świetle innych zmian może oznaczać też nowe trendy. Wskazuje na to obserwowana większa skłonność do postrzegania więzi narodowych poprzez pryzmat kryteriów formalnych, takich jak choćby posiadanie obywatelstwa.

Widoczne są także zmiany związane z postrzeganiem narodu polskiego przez pryzmat jego powiązania z religią. Jak pokazują badania, zachodzące zmiany choć nie przesądzają o przyszłości, wskazują na słabnięcie roli stereotypu Polaka katolika, a także widoczną odmienną poglądów na znaczenie religii przy określaniu tożsamości narodowej wśród starszych i młodszych respondentów. Choć wyniki sondaży skłaniają do prognozowania osłabienia roli religii w procesach konstruowania tożsamości narodowej, to jednak nie przesądzają o takim kierunku zmian.

Warto też zauważyć, że polscy respondenci nie tylko deklarują swoje emocjonalne związki z Polską, ale też oceniają je często jako bardzo silne, czym odróżniają się od respondentów z innych państw europejskich. Nie jest to przy tym sprzeczne z ich poczuciem coraz silniejszych związków z Europą i obserwowanymi zmianami zmierzającymi do postrzegania samych siebie jako podzielników z innymi Europejczykami te wartości, które oceniane są jako pozytywne.

¹⁴ *European citizenship*, <http://ec.europa.eu> [dostęp: 11 stycznia 2019 r.].

¹⁵ J. Diamant, S. Gardner, *Views of national identity differ less by age in Central, Eastern Europe than in Western Europe*, <https://academic.oup.com> [dostęp: 11 stycznia 2019 r.].

Dr Marta Karkowska – specjalista ds. społecznych BAS.

Wydawca:

Projekt graficzny:

Redakcja:

Kontakt:

Biuro Analiz Sejmowych Kancelarii Sejmu służy eksperckim wsparciem posłom i organom Sejmu. „INFOS” w zwięzłej formie podejmuje aktualne zagadnienia istotne dla polskiego społeczeństwa i gospodarki.

Poglądy autora wyrażone w artykule nie mogą być utożsamiane ze stanowiskiem Biura Analiz Sejmowych.

Wydawnictwo Sejmowe dla Biura Analiz Sejmowych

ul. Zagórną 3 · 00-441 Warszawa · tel. 22 694 17 27 · faks 22 694 10 05 · www.bas.sejm.gov.pl

Bogdan Żukowski

Jolanta Adamiec · Szymon Bachrynowski · Natalia Firlej (sekretarz redakcji) · Leszek Graniszewski · Mirosław Gwiazdowicz · Daniela Kupis (sekretarz redakcji) · Konrad Kuszel · Justyna Osiecka-Chojnacka · Jarosław Szymanek (redaktor naczelny)

tel. 22 694 17 55 · 22 694 17 34; e-mail: natalia.firlej@sejm.gov.pl · daniela.kupis@sejm.gov.pl